

Agnieszka Janiec-Nyitrai

View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk

brought to you by CORE

provided by ELTE Digital Insti

Milan Kundera Közép–Európa tragédiájáról Viták keresztüzében

Abstract

The aim of the article is to depict the context of the origin of Kundera's essay „*The Tragedy of Central Europe*” (1984) and to summarize and characterize its key points. The author of the text also tries to answer the question why this essay has become a turning point in the debate on Central Europe's position between East and West. Then the author summarizes the most important voices of the debate, to which the essay has given rise among emigrant circles. Not only did Kundera's concept of Central Europe resonate among Central European intellectuals and emigrants, but it also spoke to the West European and American public and helped popularize his literary work. „*The Tragedy of Central Europe*” establishes Kundera's attitude to the question of Central Europe. Here he lays the foundations of his thinking about the region, which he seems to have applied in his novelistic work as well. This essay had an enormous impact on discussions of Central Europe, and it has been analyzed in detail. Kundera's controversial issues, especially those regarding his attitude to Russia and Russian culture, or the neglect of the Slovak context, as well as the abolition of the Slavic myth of Central Europe and his emphasis on the Hungarian literary and cultural contribution in formation of Central Europe are also discussed in the paper. There is no doubt that Kundera's essay has begun the process of re-discovering Central Europe and has become an impetus for the rehabilitation of the region in the West and also has played an important role in formatting the Central European identity.

Keywords: Milan Kundera; Central Europe; Central European identity; Russian culture; Czech culture; Czech literature; essay;

Közép–Európa a 70-es, 80-as évek fordulóján

A II. világháború után megkezdődött Közép–Európa Nyugattól való eltávolodásának egyértelmű folyamata. Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia Szovjetunió egyre erősebb befolyása alá került, függetlenségi törekvéseik – a magyar 1956-os forradalom, az 1968-as Prágai Tavasz vagy a lengyel Szolidaritás mozgalom – ellenére. A keleti szomszéd

„ölelése” olyan erős volt, hogy Közép–Európa országai fokozatosan eltűntek a nyugat-európai országok tudatából, lassan a „*Szovjetunió újabb köztársaságaivá*” válva. Ezt a folyamatot a kiváló brit történész, Norman Davies írta le, aki felhívta a figyelmet az átmenet terminológiai megközelítésére – a Szovjetunióhoz tartozó országokat a vasfüggöny mögötti, keleti blokkbeli, szocialista táborba tartozónak nevezték, miközben az „*Európa*” kifejezés a nyugat-európai országok számára volt fenntartva, később pedig az Európai Unióhoz tartozók számára (DAVIES, MOORHOUSE 2006: 26). Emiatt az a téves meggyőződés alakult ki, hogy Lengyelország, Csehszlovákia vagy Magyarország több közösséget mutat Kínával vagy Kubával, mint a szomszédos országokkal. Lassan, lépésről lépésre Közép–Európa országai elvesztették természetes kötődésüket Nyugat-Európához, nem csak politikai, de kulturális területen is. Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország az európaiak tudatában mint a vasfüggöny túloldalán lévő, a Kelet egységes részeként szerepelt, külön hagyományok, történelem, múlt nélkül. A kulturális és politikai határ több mint nyolcszáz kilométerrel keletre tolódott. Európa két befolyási övezetre lett osztva, Közép–Európa pedig a maga kultúrájával, múltjával, örökségével és hagyományaival kezdett eltűnni nem csak a nyugat tudatából, de ami rosszabb, ahogy Timothy Garton Ash írja (ASH 1992: 6), a közép-európai lakosság tudatából is.

Ebben a helyzetben, Közép–Európa Nyugat–Európától való elszakadási folyamatának megállításában, a felelősség súlya elsősorban az értelmiségi–emigránsok vállára helyeződött. Közép–Európa értelmiségi életének olyan kulcsszereplői kerültek nyugatra, mint Milan Kundera, Josef Škvorecký, Czesław Miłosz, Jerzy Giedroyc vagy Márai Sándor. Fontos szerepet töltöttek be a belső disszidensek, akik Közép–Európa cenzúrával sújtott országaiban, a számos korlátozás ellenére igyekeztek megőrizni intellektuális és szellemi függetlenségüket. Főként a 70-es években – a csehszlovák normalizáció, a magyar gulyáskommunizmus és a lengyel giereki korszak idején – a társadalmi önértéket az anyagi helyzet látszólagos javulásával szándékosan tompították. Az emberek a változás lehetőségébe vetett hitüket veszítve a belső emigrációt választották. Azonban Közép–Európa Európához való tartozásának kérdése, bár a rezsim tudatosan marginalizálta, a disszidens–intellektuális körök bizonyos próbálkozásain keresztül visszatért (KISS 2016: 57). Az 1980-as évek elején az emigránsok körében egyértelműen érzékelhető volt annak az igénye, hogy a közép-európai régió Nyugat-Európához való kulturális és történelmi tartozását hangsúlyozzák. Jiří Trávníček, cseh kutató ezen jelenség leírásához az „*újjászületés*” (znovuzrození) szót használja és felhívja a figyelmet néhány látszólag jelentéktelen, ám mint később kiderül, rendkívül fontos tevékenységre és tervre, melyek segítették Közép–Európát Európa térképére visszakerülni (TRÁVNÍČEK 2009: 274). Ilyen például a Michigani Egyetemen 1982-ben alapított „*Cross Currents*” év-

könyv létrejötté, melyet Ladislav Matějka cseh emigráns hozott létre. Ez a folyóirat hosszú évekig a Közép-Európa viták helye volt, megszólaltak benne a téma zászlóvivői és megjelentek benne a lengyel, magyar és csehszlovák kultúra, történelem és politika ihlette viták. A vasfüggöny másik oldalán pedig olyan folyóiratok jelentek meg, mint az „Obóz” (1981), „ABC” (1984), „*Střední Evropa*” (1984) és továbbiak is (PARFIANOWICZ–VERTUN 2016: 137).

Közép-Európának olyan egyértelmű impulzusra volt szüksége, mely újra felébresztheti az érdeklődést a térség iránt, magát Közép-Európát pedig legalább szimbolikus módon újra elhelyezhetné Európa térképére. Ilyen impulzusnak bizonyult a Nyugat-Európában ismert cseh író, Milan Kundera híres esszéje, mely a közép-európaiság témájában jelent meg „*A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája*” címmel. Ez az esszé francia nyelven jelent meg 1983-ban a „*Le Débat*” című folyóiratban, aztán a következő évben a „*The New York Review of Books*”-ban angol nyelven.¹

Ez az írás a dominó hatáshoz hasonló reakciót váltott ki, megszólaltak a hazai disszidensek, Adam Michnik vagy az emigránsok, mint Josif Brodsky vagy Jan Vladislav. Jelen cikkemmel megpróbálom bemutatni azokat a körülményeket, melyek Kundera esszéjének megírását övezték és összefoglalni az esszé legfontosabb pontjait. Azon is elgondolodom, miért mérföldkő ez az esszé a Közép-Európa Kelet és Nyugat közötti helyéről folytatott diszkurzusában és összefoglalom ezen viták legfőbb nézőpontjait. Kétségtelen tény, hogy ez az esszé indította el Közép-Európa újbóli felfedezését és vált nyugaton Közép-Európa rehabilitációjának legjelentősebb impulzusává (MEZŐ 2002: 63–64).

Az esszé létrejöttének körülményei

Csehország Európa kulturális és politikai térképén való helyének problematikája már az 1960-as évektől érdekelte Kunderát. Érdemes itt megemlíteni a cseh történelemről folytatott vitát, melyet Kundera a „*Český úděl*”-ben (KUNDERA 1968: 1, 5) vetett fel 1968-ban, melyre Václav Havel a „*Český úděl?*” (HAVEL 1969: 20–23) című polémiával válaszolt. Ez a vita Csehország helyéről és történelmi szerepéről szólt, valamint a Prágai Tavasz értelmezéséről. A kortársak megítélés szerint ez a vita a legfontosabb és legérdekesebb polémiák közé tartozott a cseh sorsról, Kundera és Havel mellett pedig kifejtették véleményüket az akkori idők olyan cseh értelmiségijeit, mint Jaroslav Štřítecký vagy Karel Kosík (ZOUHAR 2011: 162). Kundera a Prágai Tavaszt nem a vereség oldaláról

---

¹ Milan KUNDERA 1983: „*Un occident kidnappé ou la tragedie de l'Europe central*”, in: *Le Débat* sz. 27, Milan KUNDERA 1984: „*The Tragedy of Central Europe*”, in: *New York Review of Books*, sz. 7. (PARFIANOWICZ–VERTUN (2016): 73–74.).

közelítette meg, igyekezett ezekre az eseményekre szélesebb távlatból nézni. Kundera patetikus, emelkedett elmélkedéseire vonatkozóan Kubíček hangsúlyozza, hogy Kundera az írásaiban az 1968-as események hangulatát idézi vissza (KUBÍČEK 2012: 98).

Kunderától eltérő álláspontot képviselt Václav Havel, aki a Prágai Tavasz veresége kapcsán józan, racionális hangon szólalt meg. Kundera erre polemikus szöveggel válaszolt, a „*Radikalismus a exhibicionismus*”-sal (KUNDERA 1969: 24–29), melyben nem ért egyet Havel hozzáállásával és kritizálja defetizmusáért és moralizálásáért, mert ezek szerinte sehová sem vezetnek. Pár évvel később Kundera egy interjú keretében visszatér a Václav Havellel való összetűzésére és elég kritikusan nyilatkozik róla:

„Igen, még a keletkezésének körülményeire is emlékszem. A Literárni noviny szerkesztői ülésén 1968 decemberében mindenki arról a reménytelenségről beszélt, amibe az emberek egyre inkább belesüllyednek, úgy gondolták, hogy jó lenne karácsonyra írni egy hosszabb szöveget, amely emelne nemzeti önbecsülésükön és meggyőzné őket arról, hogy nincs minden veszve. Ebből született az én cikkem. Václav Havel annyira élesen reagált rá, amitől megsebezve éreztem magam és ugyanilyen módon válaszoltam neki (...) Ez, a Havellel való összecsapás azért volt jelentős számomra, mert ez volt életem utolsó polémiája. Természetesen egyesek később is támadtak, például jelentős orosz emigránsok azért, amit Közép–Európáról és az orosz kultúráról írtam. De akkor már tudtam, hogy semmi értelme személyes háborút indítani” (KUNDERA 2010: 11)

Fontos esemény volt Milan Kundera fellépése a IV. Csehszlovák Írók Találkozóján 1968-ban.² Kundera visszatért a Közép–Európa témakörhöz már Franciaországba utazása után is (1975-ben emigrált). 1978-ban megírta a „*Közép–Európa kulturális testamentumából*” című esszéjét, melyet a közép–európai íróknak szentelt: Musilnak, Hašeknek és Kafkának (KUNDERA 2000c: 88-90). Ebben megjelenik egy későbbi, Közép–Európáról való elmélkedés gondolata, a keleti és a nyugati történelemfelfogás közti különbség. Kundera szerint a nagy nemzetek meg vannak győződve róla, hogy ők alakítják a történelmet, a közép–európai nemzetekkel szemben, amelyek leginkább a történelem áldozatai és túszaik voltak. A történelmi tapasztalat nem olyan erős, hogy befolyásolja a közép–európai identitást, mely ugyanakkor különbözik attól, amit más, nagy nemzetek képviselnek.

A Philip Roth-tal történő beszélgetés során a Kelet– és Nyugat–Európa közti különbségről szóló kérdésre határozottan azt válaszolta, hogy a csehek, akárcsak a magyarok, lengyelek és osztrákok sosem voltak a

---

² Erről Vörös István ír a „*Revoluce proti sobe samym*” című cikkében (VÖRÖS 2017: 167–179).

kelet részei. Hangsúlyozta, hogy pont Közép–Európában jelentek meg olyan impulzusok, melyek nagymértékben befolyásolták az akkori kultúrát, pl. Sigmund Freud pszichoanalízise vagy az elbeszélések modern esztétikája, mely Franz Kafka vagy Robert Musil alkotására jellemző. Kundera szerint Közép–Európa szovjet annexiója messzemenő változásokat eredményezett, mivel a nyugat–európai kultúra elvesztette egyik fő kulturális központját. Közép–Európa vége jelentheti, Kundera szerint, Nyugat–Európa végét is (ROTH–KUNDERA 1985: 363–368).

„*A megrabolt Nyugat avagy Közép–Európa tragédiája*” című esszé megjelenését Közép–Európának a kontinens térképéről való letörlése inspirálta. A mű egyfajta szembenállás a Nyugat progresszív amnéziájával, mely politikai és történelmi okokból lemondott keleti hídfőjéről. Nyugat–Európa megfélemezett a lengyel, cseh vagy magyar kultúráról, melyek korábban szintén a nyugati kultúrát alkották, ezzel együtt lemondott saját európai identitásának egy részéről (KUBÍČEK 2012: 88).

Kundera szándékosan kezdte el építeni a Közép–Európa mítoszt, mely mítosz – ahogy Karolina Pospiszil lengyel kutató írja - kettős jelentéssel bír: egyrészt ez a mítosz a szovjet kulturális és politikai inváziót ellensúlyozta, másrészt, mint minden mítosz, a valóságot magyarázta, orvosolta a provincializmus bizonyos komplexusait, kompenzálta az elvesztett szabadságot és függetlenséget (POSPISZIL 2011b: 86). Kundera esszéje mítoszépítő elemekkel rendelkezett - kitűnik erős szuggesztivitásával, magával ragadó, kristálytisza nyelvezetével, az emberi képzelet számára könnyen befogadható képek használatával. Bár Kundera logikai érvelése gyakran kívánnivalót hagyott maga után, hangvétele pedig szubjektív és provokatív volt, mégis az esszének a lélekre terápiás hatása volt (KANDA 2017: 4). Kundera kivételesen intelligens vitapartnerként jelenik meg, képes meggyőzni a maga víziójáról, meggyőzni érvei helyességéről. Przemysław Czapliński szerint Kunderának sikerült felépíteni egy világos, logikus és meggyőző Közép–Európa mítoszt, mivel felajánlott a nyugatnak de magának a vasfüggöny mögött fogvatartott közép–európai lakosságnak is egy új, friss narratívát, amely bár kissé elrugaszkodott a valóságtól és a tényeket szelektív módon kezelte, de nagy erővel és potenciállal bír (CZAPLIŃSKI 2016: 238–240). Sikerült megragadnia azt, ami a levegőben lógott, ami a közép–európai értelmiségiek fejében volt (SCHÖPFLIN 1988: 227).

Éppen a tökéletesen megválasztott perspektíva, amelyből Kundera Európa változásait szemléli, az esszé tömörsége, provokatív hangvétele, az erős, világos képekkel való szemléltetés járult hozzá, hogy az esszé nem maradhatott észrevétlen. Kundera korábbi Közép–Európa témájára irányuló figyelemfelkeltési próbálkozásai a *Le Monde*-ban és a *Nouvel Observateur*-ban nem értek el ilyen hatást (SCHULZE WESSEL 1997: 77). A hangsúlyok más elosztása, a Közép–Európára tekintés látószögének megváltoztatása Kundera által tökéletesen átgondolt stratégiának

tűnnek, amelynek fő célja az volt, hogy a hétköznapi újságolvasó az USA-ban vagy Angliában megtudja, hogy Szibéria nem rögtön a berlini fal után kezdődik, miként Timothy Garton Ash viccesen írta (ASH 1992: 7).

Az esszé fő pontja

Kundera Közép-Európa határait nem földrajzi szempontok szerint jelöli ki, hanem metaforikus képeket rajzolva. Szerinte Közép-Európa sors vagy kultúra (KUNDERA 2000a: 109).

Közép-Európa Kundera szerint hagyomány, közös történelem, közös emlékezet, konfliktusok és problémák, melyek mind sokkal inkább összekötik ezen régió lakosságát, mint a politikai határok. Kundera szerint a kötőanyag, mely Közép-Európa lakosságát összeköti, a történelem iránti túlérzékenység, melynek gyakran védtelen áldozataivá válnak.

Közép-Európa a kis területen kondenzálódó sokféleség konglomerátuma. Egyben annak az Oroszországnak³ a sajátos antitézise, melyben a legkisebb sokszínűséget szokás számon tartani a legnagyobb területen (KUNDERA 2000a: 105).

Oroszország megtestesíti mindazt, ami egységes, szabványos, központosított és ez mind idegen a közép-európai identitástól. A sokszínűség, melyet Kundera szerint Közép-Európa képvisel, menedéket jelenthet nem csak szovjet Oroszországgal, de Nyugat-Európával szemben is, ahogy a kiváló cseh kutató, Vladimír Macura kifejtette:

„Közép-Európa sokfélesége, melyet jóformán genetikai tulajdonságának tartanak, védelmet nyújt a Nyugat-Európát jellemző egységesítés és a monolitikus, gleichschaltolt Oroszország ellen, ez olyasvalami, ami potenciálisan végtelenül sokrétű és élő (vagy inkább csak az volt)” (MACURA 1997: 17).

Egyúttal Közép-Európa a világ kis modellje, Kundera szerint egy kész világ és nem csak egy régió, amely a kelet és a nyugat közötti átmenet helye, mert sokszínűsége magában érték.

Kundera Közép-Európát nem mint Európa közepét észleli, mint egy hidat, mely két világot kapcsol össze, mivel az író szerint ez a régió, kultúrájának köszönhetően egyértelműen Nyugat-Európához tartozik, bár politikailag a kelet része. Ezzel Kundera polemizál a klasszikus, Václav Černý 1945-ben *„A Kelet és a Nyugat között”* című esszéjében megfogalmazott, a cseh kultúrát két világ közötti hídként interpretáló megközelítésével, melyben Černý javasolja a pozitív, jó impulzusok befogadását mindkét irányból (ČERNÝ 1995: 30). A pozíció, ahonnan Kundera beszél, más. Számára Kelet nem létezik mint minta és inspiráció, a Nyugat számára nem mentor és tanító. Természetesen Közép-Európa kultúr-

---

³ Kundera következetesen Oroszországot használ a Szovjetunió helyett.

profilja a nyugati kultúrával való érintkezéssel jött létre, de Közép-Európa sosem függött vakon nyugati szomszédaitól.

Közép-Európa a nyugat-európai kultúra sajátos rezervátuma, a fogyasztói kultúra bűne még nem fertőzte meg (POSPISZIL 2011b: 87). Ez a régió a kultúra utolsó bástyája, a hely, ahol a kultúra valamit még jelent, ahol a kultúra még vita és érvelés tárgya, ahol bizonyos értékek még nem erodálódtak (VARGOVÁ 2015: 51). Közép-Európa az európai hagyományok egyetlen és teljes jogú örököse, a független emberi szellemiség köztársasága (JANASZEK–IVANIČKOVÁ 2003: 35).

Fontos alkotóeleme volt a régió karakterének Kundera szerint a zsidóság, amelynek sorsa szimbolikusan párhuzamos a közép-európai lakosság sorsával (KUNDERA 2000a: 110). A zsidók voltak azok, akik aktívan részt vettek a multikulturalizmus formálásában, közvetítőként összekapcsolták Közép-Európa nemzeteit (ZELENKA 2009: 116). József Zarek úgy fogalmazott, hogy a holokauszt a maga nemében annak előrejelzése, ami Közép-Európára várhat, melyet az idegen, szovjet kultúra tengere elsüllyeszt (ZAREK 1998: 58).

Kundera esszéjében fontos pont az Oroszországhoz való hozzáállás. Kundera ledönti a vasfüggönnyel Keletre és Nyugatra szétválasztott Európa dichotóm vízióját, mivel Oroszországot teljesen kikapcsolja Európából. Kundera szerint a hidegháború nem természetes módon közelíti Oroszországot Európához éppen a közép-európai területek elfoglalásával. Kundera hangsúlyozza, hogy Oroszország teljesen más teremtmény, mint Európa és teljesen más kategória, más civilizáció, máshogy érzékelik ott az időt és a teret, az emberek másképp mosolyognak, élnek, halnak meg (KUNDERA 2000a: 107). Csak a más kultúrákkal való kapcsolatot látatja az író szerint Oroszország iszonyúan idegen voltát.

Kundera szkeptikus az orosz kultúrával kapcsolatban. Kritikusan tekint Fjodor Dosztojevszki tevékenységére, ezt később pontosabban elemzi a „*Jákob és az Ura*” című mű hosszabb előszavában: az orosz klasszikus sötét, érzelmi költészetével helyezkedik szembe, melyben az érzelem az igazság rangjára emelkedik (KUNDERA 2000b: 7–8), ez szerinte idegen a nyugati kultúra hagyományosan racionális hozzáállásától. Az orosz érzelmesség, kegyetlenség és örület Kundera számára nem elfogadható, ezek számára az orosz kultúra különbözőségének jelei.

Reakciók az esszére

A reakciók Kundera esszéjére meglepően élénkek voltak.⁴ Tomáš Kubíček így elemzi azokat:

„Az esszé hatalmas érdeklődési hullámot keltett, egy sor cseh és

---

⁴ Részletesen ír erről Andrzej Jagodziński 1988-ban írt cikkében, melynek címe „*Milan Kundera w polemikach*” (JAGODZIŃSKI 1988: 21–29).

külföldi értelmiségi kapcsolódott be abba a vitába, mely Közép–Európa megközelítése körül folyt és melynek témája Közép–Európa helyének meghatározása volt Nyugat és Kelet között, illetve a Kundera által használt minőségek, melyeket ő megkülönböztető fogalomként használ az általa elsősorban kulturális térnek tartott hely karakterisztikájára vonatkozó javaslatainak létrehozása során. Említsük meg itt legalább Josif Brodskit, Françoise Bondyt, Georgese Nivatat, Czesław Miłoszt, Milan Šimečkat, Jan Vladislavot vagy Ivan Svitákot. (...) És bármi is volt vagy bármi is most a vélemény Kundera esszéjéről és érveléséről, az tény marad, hogy a 20. század második felének valószínűleg az egyik legjelentősebb vagy legalábbis lehangosabb emlékeztetője ezzel a problematikus kifejezéssel kapcsolatban” (KUBÍČEK 2012: 87).

Már említettem, hogy Kundera esszéje provokatív volt. A kritika kereszttüzébe elsősorban az Oroszországhoz kapcsolódó negatív viszonya miatt került, amire Milan Šimečka hívta fel a figyelmet (ŠIMEČKA 1985: 353), illetve azért is, mert kihangsúlyozta a Szovjetunió felelősségét a jelenkori Európa helyzetében. Oroszországot nem lehet a kommunizmus-sal azonosítani, mivel, ahogy Šimečka írja: „A kommunizmus doktrínája nyugaton fejlődött ki, Németországban kigondolták, a francia forradalom harcaiban gyakorolták, majd a British Museum könyvtárában a polcra került” (ŠIMEČKA 1985: 354).

Kundera esszéjének kritikáira reagálva megszólaltak olyanok, akik védtek véleményét és nem láttak benne oroszellenes megnyilvánulást. Vajda Mihály magyar disszidens azt írta, hogy Kundera nem értékeli, csak hangsúlyozza, hogy a Oroszország más és ez nem jelenti, hogy rosszabb (VAJDA 1989: 158). Vajda polémiájára Šimečka válaszolt (ŠIMEČKA 1989: 176–181), aki felhívta a figyelmet, hogy a cseh, szlovák, magyar és lengyel nézőpont a közép–európai bonyolult helyzet értékelésére teljesen más és ezért más az Oroszországhoz fűződő viszony is.⁵ Valóban, ahogy Květoslav Chvatík írja, Kundera szovjet Oroszországhoz való hozzáállásában a sztálinizmus keserű tapasztalatainak árnyékát lehet meglátni (CHVATÍK 1992: 180).

A következő vitás pont Németország szerepének és az 1939 utáni Európa térképére irányuló befolyásának figyelmen kívül hagyása volt. Milan Hauner cseh történész élesen bírálta Kunderát a „*The New York Review of Books*” szerkesztőségének címzett levélben⁶:

„Elvégre is, maga Hitler, aki Kundera hosszú cikkében egyáltalán nem szerepel, a közép–európai kultúra terméke volt par excellence;

⁵ A polémiák részletes leírása Šimečka és Vajda között megtalálható: NEUMANN Iver. B., 1998: *Uses of the Other: »The East« in European Identity Formation*, Minnesota Press, Minnesota: 151–154 o.

⁶ Végül a levél nem jelent meg a folyóiratban, hanem a Svědectví magazinban.

Sztálinnal ellentétben. A közép-európai kultúra terméke Auschwitz és milliók tömeges deportálása is (HAUNER 1985: 356-359).

Hasonló hangvételben ír Milan Šimečka, szerinte a németek okozták, hogy Közép-Európa kívülállóvá és a történelem áldozatává vált (ŠIMEČKA 1985: 353).

Sokan kritikusan reagáltak a Kundera által szelektíven bemutatott tényekre, pl. annak elhallgatására, hogy a Prágai Nyelvész kör egyik alapítója egy orosz, Roman Jakobson volt (HAUNER 1985: 357). Felbolydulást váltott ki a Szovjetunió Oroszországgal való azonosítása és az orosz hagyományok inspirációs hatásának kihagyása Európából.

„Tény, hogy az újkori Oroszország a kezdetektől fogva egészen mostanáig nagyon európai módon létezik, Európa felé hajló Oroszország (...) Paszternak, Mandelstam és Achmatova Oroszországa (...) Nem gondolom, hogy halottnak tekinthetnénk azt az Oroszországot, mely egybeolvadt az európai kultúrával” (NIVAT 1985: 361–362).

Talán a legfontosabb vitás hang Kunderának Oroszországhoz fűződő véleményével kapcsolatban az egyik legkiválóbb orosz emigráns, Josif Brodsky⁷ volt, aki később irodalmi Nobel-díjat kapott. Brodsky a *„Miért igazságtalan Milan Kundera Dosztojevszkijjel?”* című polémiájában hangsúlyozza (BRODSKY 1986: 477–483), hogy éppen Dosztojevszkij az, aki munkásságában a nyugati és a keleti gondolkodás szintéziséhez jut el. Hangsúlyozza, hogy Közép-Európát nem 1968-ban verték szét a Varsói Szerződés tankjai, hanem a lassú bomlási folyamat már a 20. század 30-as éveiben elkezdődött. Brodsky szerint Kundera nem helyesen választotta Dosztojevszkijt az orosz, keleti gondolkodás szimbólumává. Egyúttal az orosz író tagadja a leegyszerűsítő és sematikus modellt: a Nyugat – a racionalitás, a Kelet – az érzelmesség. A disszidensek közötti vita annál is inkább fontos volt, mert a közép- és kelet-európai migrációs környezet törését mutatta (BÁNYAI 2002: 84).

Kunderának Oroszországgal kapcsolatos gondolkodásának fontos elemére hívta fel a figyelmet Halina Janaszek–Ivaničková, aki hangsúlyozta, hogy Kundera lerombolta a 19. századi Közép-Európa nagyon erőteljes szláv paradigmáját, ugyanakkor a 20. század 80-as éveitől Közép-Európa mint etnikailag szláv régió helyébe kultúrtörténeti Közép-Európa szemlélet lépett, melyhez a német és magyar elemet is hozzá lehet venni (JANASZEK–IVANIČKOVÁ 2003: 32).

Jan Vladislav is megszólalt, aki a *„Proměny”* című folyóiratban hang-

---

⁷ A polémiáról megtalálható részletes információ a következő cikkben *„Apropos Kundera and Brodsky: Uncovering the role of literary quarrels about the meaning of Europe”* (FERREIRA (2008): 40–52), valamint Balogh Magdolnánál (BALOGH 2017: 149), mely a polémiát Czeslaw Miłosz nyilatkozatával gazdagítja.

súlyozta a Kundera által bemutatott vízió szuggesztivitását, ugyanakkor felhívta a figyelmet bizonyos egyszerűsítésekre és a kunderai projekt megtévesztő elemeire (VLADISLAV 1986: 6). Szerinte az orosz kultúra a közép–európai kultúra elválaszthatatlan eleme, Közép–Európa jelenlegi állapotáért a Szovjetunióra hárítja a teljes felelősséget, ami szűklátókörű szemlélet és történelmi emlékezetvesztéséhez vezet. Milan Kundera esszéje a nyugati véleményformáló körökben is vihart kavart, a közép–európai emigránsok között, de a nyugat–európai értelmiségiek sem maradtak közömbösek.

Az esszé megjelenésének és mondanivalójának jelentőségét, mely láthatóan hatást gyakorolt az 1980-as évek elején Európa önértékeléséről folyó európai diskurzusra, egyik interjújában Alain Finkielkraut francia filozófus is kihangsúlyozta:

„Mi a nyugati imperializmus okozta károkat a büntudat súlya alatt akaratlanul azonosítottuk a Nyugattal és a hatalommal. És hirtelen megjelent egy másik Nyugat, elfelejtett és sérülékeny – a Szovjet-Oroszország által elnyelt Közép–Európa. Ez a cikk más szavakkal a kultúrák összecsapását írta le: mindannyiunkban tudatosult, hogy meg kell védeni a demokráciát a totalitarizmus ellen és a disszidálás ebben az értelemben úgy hatott ránk, mint jótékony igazság” (FINKIELKRAUT 2011: 75).

Természetesen Kundera esszójét nem fogadták kritika nélkül. Egon Schwarz a „*What Central Europe Is and What It Is Not*” című cikkében felszólal Közép–Európa idealizációja ellen, történelmi tényekre emlékeztet és azt írja, hogy a pusztítás magja mindig is jelen volt a közép–európai régióban és a régi Közép–Európa szétesését nemcsak külső hatások okozták (SCHWARZ 1989: 150–151).

Kritikus kortársi hangok

Kundera esszéje nem tudományos cikként íródott. A vélemények és a következtetések, melyeket Kundera gyakran aforizmaként nyilatkozott ki, azt eredményezik, hogy azok nem pontosak és egyértelműek. Némely kutatók felróják Kunderának, hogy Közép–Európát és annak történelmét egy anekdotává változtatta (BETLIJ 2004: 42). A közép–európai tapasztalat „*anekdotizálása*” akarva–akaratlanul egyfajta egyszerűsítéshez vezetett, de nem szabad elfelejteni, hogy Kundera esszéjének nyugat–európai olvasója nem volt járatos a közép–európai kultúra és történelem útvesztőiben. Kunderának tehát választania kellett aközött, hogy egy érthető, de egyszerűsített képet adjon, vagy egy teljes, de nehezen feldolgozható szöveggel terhelje a részleteket és összefüggéseket nem ismerő olvasót.

Kundera esszéje pontatlanságának és szubjektivitásának célja nem az igazságtól való eltérés és a szándékos manipuláció volt, ahogy Halina

Janaszek–Ivaničková hangsúlyozza, hanem az igazság egyfajta szűrése (JANASZEK–IVANIČKOVÁ 2003: 35), egyfajta szelektálás az információ megválasztásában, melyeket a szerző esszéisztikus, szuggesztív narratív kollázsba olvaszt. Kundera fellépése rendkívül merész és megalkuvást nem ismerő volt. Különösen fontos volt a látószög megfordítása, annak megmutatása, hogy a saját kulturális örökségről való lemondás által – mely a közép-európai örökség – Nyugat-Európa a saját identitásának egy részéről mondott le. Kundera az európai értékek radikális védelmezőjeként tűnt fel. 2010-ben Václav Bělohradský cseh filozófus és szociológus, aki 1970-től Kunderához hasonlóan emigrációban élt, összegezte a Kundera-esszé megjelenésének jelentőségét, kihangsúlyozva azt, hogy a cseh író megmutatta a nyugat hibáit:

„Kundera azzal vádolta az európaiakat, hogy elárulták európai identitásukat, mert Európát katonai blokkok szerint osztják fel, a katonai hatalom határai alapján és nem a civilizációs kontextus, kulturális közösségek szerint. Közép-Európa eltűnése a világ térképéről Kundera szerint azt mutatja, hogy az európaiak már nem európaiak, feladták azt, ami a sajátjuk volt és elkezdtek azokban a gondolati panelekben élni, melyet a kétpólusú világ szuperhatalmai nukleáris arzenáljuk mellett építettek fel nekik. Átvették a kétpólusú gondolkodást azzal, hogy elfeledkeztek Közép-Európáról, mely a bipolarizmus korszakában perifériává vált; az egész európai hagyomány mindenekelőtt a kétpólusú világban került perifériára, és ezért a 'perifériává változott közép' lett az Európáról szóló legfontosabb kijelentések helye“ (BĚLOHRADSKÝ 2010: 32).

Bizonyos kételyeket ébresztett a túlzott és mindig kihangsúlyozott közép-európai kultúra nyugatiasodása, hogy könnyebben elfogadja ezt a térséget a Nyugat. Kundera hangsúlyozza a régió nyugatiasodását, egyúttal árnyékba helyezi Közép-Európa „keleties” megnyilvánulásait. A következő vitás pont a szlovák kontextus létezésének elhallgatása, a román vagy az ukrán közép-európai kapcsolatok kihagyása (CZAPLIŃSKI 2016: 238–240).

E kételyeket összegzi Timothy Garton Ash:

„Ezt úgy kell érteni, hogy minden, ami valóban »közép-európai« volt, az mindig nyugati, racionális, humanista, demokratikus, szkeptikus és toleráns volt. A többi kelet-európai, orosz, talán német. Közép-Európához tartozik a Dichter und Denker, Kelet-Európánál marad a Richter und Henker” (ASH 1992: 11).

A szabványosításról és az egységesítésről szóló eszmefuttatások, melyek Kundera szerint Közép-Európában idegenek, kétségbe vonhatóak. Elég az olyan nagy nemzetek feletti egységekre gondolni, mint amilyen

pl. a Magyar Királyság volt a középkortól vagy a Habsburg Monarchia, amelynek keretein belül helyezkedett el Magyarország, Lengyelország, Csehország egy része. Közép-Európa kisebb államai szembe kellett, hogy nézzenek a német vagy török terjeszkedésekkel, jóval a szovjet terjeszkedés előtt Európában.

Kundera tudatosan tart távolságot a közép-európai ember sztereotípiájától mint az Osztrák–Magyar Monarchia örökösétől, aki passzív, színtelen, komplexusokkal küzdő, provinciális, helyette más sztereotípiát hozva létre, azt az embert, aki megtapasztalta az életet, akit a II. világháború és a kommunizmus traumatikusan érintett, aki belül gazdag és bonyolult (POSPISZIL 2011a: 145–147).

Kétséget ébreszt az író Oroszországhoz fűződő viszonya. Az esszé megjelenését követő reakciók ezt egyértelműen Kundera művének gyenge pontjaként jellemzik (ŠVÉDA 2011: 828).

Kundera talán indirekt és tudatalatti módon megerősíti annak a sztereotípiának a létezését, mely a nyugati kulturális és civilizációs fölényről szól, emellett pedig az 1945 utáni orosz betörést az oszmánéhoz hasonlónak értékeli (SABATOS 2016: 18–19). Az utóbbi évek történéseinek fényében úgy tűnhet, hogy Kundera víziója valamilyen leegyszerűsített és általánosító módon, de helyesnek bizonyult (MADECKI 2015: 456).

Az esszé jelentősége

Milan Kundera művének jelentős hatása volt a közép-európai értelmiségiek gondolkodására, s eredményeképpen elfelejtették a bináris, fekete–fehér vasfüggönnyel elválasztott Európa vízióját. Észrevették mindkét oldalon, hogy nemcsak fegyverkezési versenyről, a világegyetem meghódításáról, propagandáról és politikáról van szó. Kundera felhívta a figyelmet arra, hogy 1945 után Európa kulturális értelemben vett szétválása következett be. Az európai helyzet tág kontextusba helyezésének köszönhetően Kundera esszéje nem csak egy maroknyi csehszlovák értelmiségi–emigráns körében lett népszerű, hanem a magyar és lengyel nézőpont bemutatásával az olvasóban egy könnyen befogadható és véleményformáló kép alakult ki (SABATOS 2008: 1827–1828). Kunderának sikerült létrehoznia a megértés szélesebb platformját, mely a közép-európai tapasztalatot határok felettivé teszi. Szó szerint felrázta a vasfüggöny mögötti értelmiségieket és Maria Bobrownicka szerint az egyik legérettebb gondolatmenettel bírt a közép-európai témakörében, bár látszik, hogy az esszé leginkább a nyugat-európai és amerikai olvasóknak volt címezve (BOBROWNICKA 2003: 168–169).

Kundera rávilágított arra, hogy Nyugat-Európa tétlensége szűk látókörű volt és egyedül a közös gyökerekhez való visszatérés képes segíteni a közös európai tradíció és kultúra Szovjetunió általi bomlasztásának megállításában. Kundera fordított a képen, nem Közép-Európa meg-

mentéséért való harcra biztatott. Közép-Európáért azért kell harcolni, hogy Nyugat-Európa és öröksége ne vesszen el.

Kundera fellépésével képes volt mozgósítani a közép-európai és nyugati értelmiségieket és bekapcsolni őket a vitába, mely aztán újabb vitákat eredményezett. Fontosnak bizonyult, hogy Kundera olyan stratégiát választott, mely bár eltért az akkoriban szokásostól, de elfogadható volt. Más nézőpontot kínált, és hasonlóan Czesław Miłoszhoz, amit Urszula Górska is hangsúlyoz (GÓRSKA 2011: 47), nem értett egyet azzal az értelmezéssel, melyben Közép-Európa a keleti és nyugati politika ütközésének régiójaként szerepel, épp ellenkezőleg, mindkét szerző szembeszáll azzal a Közép-Európa régióval, mely tétlen és nem képes semmi újat mutatni.

Kundera műve friss hangnemet hozott a Közép-Európáról szóló vitába. A szerzőnek sikerült megingatnia a hagyományos status quo-t, a tragikus, szinte manicheisztikus felosztással, mivel Európa térképére visszatért Közép-Európa. Ahogy Aleksander Kaczorowski hangsúlyozza, ez a szöveg az utána következő kelet-európai értelmiségi-intellektualisták felszólalásaival, vitáival és kritikáival lehetővé tette 1989-ben a Szovjetunió süllyedő hajójáról való menekülést (KACZOROWSKI 2012: 14).

Kundera esszéje véleményformáló és inspiráló. Erről tesz bizonyosságot például a 2012-ben kiadott *„Egy másik Európa 1984 után: Milan Kundera és a Közép-Európa eszme újragondolása”* (Yet Another Europe After 1984: Rethinking Milan Kundera and the Idea of Central Europe), melyben visszatérnek Kundera esszéjéhez az értelmiségiek és húsz év szabadságának távlatából vitáznak vele, bár, ahogy Krzysztof Czyżewski az egyik esszéjében hangsúlyozza, 1990 után Közép-Európa a második sorban találta magát az új, Európa számára fontos problémák megjelenése, például a balkáni háborúk miatt (CZYŻEWSKI 2012: 171–172).

Összegzésként maga Kundera szavai szolgáljanak, melyek az egyik interjú során hangzottak el:

„Amit főképp el kellett magyarázni, az önöknek magától értetődőnek tűnik. Azaz, hogy Csehország nem tartozik Kelet-Európához, hanem a nyugat-európai kultúra része. A »szláv világ« fogalma nem kulcs a cseh problematikához. Ha Csehország egy nemzet feletti egészhez tartozik, akkor Közép-Európához. És nem híd Kelet és Nyugat között, hanem egyértelműen a Nyugat része. Sőt, a modern nyugati kultúra bölcsője. Itt fejlődik ki a pszichoanalízis. Itt született a modern regény esztétikája Musil, Broch, Kafka és Gombrowicz műveiben. Itt született meg a Prágai Nyelvész körben a strukturalizmus, mely máig közvetetten befolyásolja az elméleti gondolkodást mindenhol a világon. Itt oldotta meg Janáček és Bartók a modern zene problémáit, másképp mint Sztravinskij vagy Schönberg, de ugyanolyan jelentősen“ (KUNDERA 1995: 14).

Irodalom

- ASH Timothy Garton, 1992: *Existuje střední Evropa?*, IN: T. G. ASH: *Středoevropan volbou*, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, Praha, 6–35.
- BÁNYAI János, 2002: *Közép–Európa kisebbségi nézőpontból*, IN: Korunk, sz. 11, 84–89.
- BALOGH Magdolna, 2017: *Rabult ejtett értelmek*, Balassi Kiadó, Budapest.
- BĚLOHRADSKÝ Václav, 2010: Václav BĚLOHRADSKÝ: *Záznam úvodních vystoupení*, IN: *Evropan Milan Kundera*, Rada pro mezinárodní vztahy, Praha, 28–38.
- BETLIJ Olena, 2004: *Europa Środkowa w poszukiwaniu tożsamości: od teorii do rzeczywistości*, IN: D. HRODEK a kol. (eds.): *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita*, Libri, Sdružení Střed, Praha, 36–52.
- BOBROWNICKA Maria, 2003: *Człowiek Europy Środkowej: odrębna kategoria czy mit*, IN: M. Bobrownicka, *Pogranicza w centrum Europy: slawica*, Universitas, Kraków, 156–176.
- BRODSKY Josif, 1986: *Why Milan Kundera Is Wrong about Dostoevsky*, IN: *Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture*, sz. 5, 477–483.
- ČERNÝ Václav, 1995: *Mezi Východem a Západem*, IN: V. ČERNÝ: *Skutečnost svoboda*, Československý spisovatel, Praha, 26–32.
- CHVATÍK Květoslav, 1992: *Kunderovo druhé Umění románu*, IN: K. CHVATÍK: *Melancholie a vzdor. Eseje o moderní české literatuře*, Československý spisovatel, Praha, 176–186.
- CZAPLIŃSKI Przemysław, 2016: *Poruszona mapa. Wyobraźnia geograficzno-kulturowa polskiej literatury przelomu XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- CZYŻEWSKI Krzysztof, 2012: *Reinventing Central Europe*, IN: L. DONSKIS (ed.): *Yet Another Europe After 1984: Rethinking Milan Kundera and the Idea of Central Europe*, Rodopi, Amsterdam–New York, 171–182.
- DAVIES Norman, MOORHOUSE, Roger, 2006: *Mikrokosmos. Portrét jednoho středoevropského města*, BB art, Praha.
- FERREIRA Marcos Farias, 2008: *Apropos Kundera and Brodsky: Uncovering the role of literary quarrels about the meaning of Europe*, IN: *Negócios Estrangerios*, sz. 13, 40–52.
- FINKIELKRAUT Alain, 2011: *Tvorba usměřená s myšlenkou*, IN: Host, évf. XXVII, sz. 8, 75–76.
- GÓRSKA Urszula 2011: *Europa Środkowa jako kategoria artystyczna. Neuroza i wrażliwość*, in: *Porównania*, sz. 8, 43–59.
- HAUNER Milan, 1985: *Dopis redakci The New York Review of Books*, IN: *Svědectví*, évf. 29, sz. 74, 356–359.
- HAVEL Václav, 1969: *Český úděl?*, IN: Host do domu, évf. 15, sz. 15, 20–23.
- JAGODZIŃSKI Andrzej, 1988: *Milan Kundera w polemikach*, IN: J. ILLG (red.): *Kundera. Materiały z sympozjum zorganizowanego w Katowicach w dniach 25–26 kwietnia 1986r.*, Polonia, Londyn, 21–29.
- JANASZEK–IVANIČKOVÁ Halina, 2003: *Europa Środkowa versus Słowiańszczyzna. Pozytywne i negatywne aspekty tych koncepcji*, IN: P. KOPRDA (ed.), *Literatury jako súčasť medziliterárnych spoločností*, FF UKF, Nitra, 32–45.
- KACZOROWSKI Aleksander, 2012: *Powrót do Europy Środkowej?*, IN: *Instytut Idei. A teraz Europa Środkowa*, sz. 1, 11–15.
- KANDA Roman, 2017: *Mýtus Západu*, IN: *Tvar*, évf. 28, sz. 6, 4–5.
- KISS Gy. Csaba, 2016: *Powinowactwa wyszehradzkie. Wspomnienia, szkice, eseje*. Studio EMKA, Warszawa.
- KUBÍČEK Tomáš, 2012: *Středoevropan Milan Kundera*, Periplum, Olomouc.

- KUNDERA, Milan 1968: *Český úděl*, IN: *Listy*, évf. 1, sz. 7/8, 1, 5.
– –, 1969: *Radikalismus a exhibicionismus*, IN: *Host do domu*, évf. 15, sz. 11, 24–29.
– –, 1995: *Všechno bylo pro mne jediné překvapení*, IN: *Lidové noviny*, sz. 253, 14.
– –, 2000a: *Únos Západu*, IN: M. HAVELKA: *Zapadni, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy*, Západočeská Univerzita, Plzeň, 102–137.
– –, 2000b: *Kubuš i jego Pan, hołd w trzech aktach dla Denisa Diderota*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
– –, 2000c: *Z kulturního testamentu střední Evropy*, IN: *Listy*, évf. 30, sz. 3, 88–90.
– –, 2010: *Milí přátelé*, IN: *Literární noviny*, sz. 22, 31. 5. 2010, 11.
MACURA Vladimír, 1997: *Sémiotika Evropy*, IN: *Evropa očima Čechů*, Nakladatelství Franze Kafky, Praha, 9–24.
MADECKI Roman, 2015: *Kunderova vize střední Evropy v kontextu dnešní doby*, IN: I. POŠPÍŠIL (ed.), *Střední Evropa včera a dnes: proměny koncepcí*, Jan Sojnek – nakladatelství Galium, Brno, 449–461.
MAJOROS István, 2009: *Közép–Európa nyomában... Víták, vélemények a régióról*, IN: *Közép–Európai Közlemények*, 2. évf. 1, sz. 3, 55–60.
MEZŐ Ferenc, 2002: *Central European Background for the Cross-border Co-operations from the Aspect of Political Geography*, IN: I. SÜLI–ZAKAR (ed.): *Borders and Cross-border Co-operations in the Central European Transformation Countries*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 62–68.
NEUMANN Iver. B., 1998: *Uses of the Other: »The East« in European Identity Formation*, Minnesota Press, Minnesota.
NIVAT Georges, 1985: *Rusko Pasternaka, Mandelštama, Achmatové*, IN: *Svědectví*, évf. 29, sz. 74, 361–362.
PARFIANOWICZ–VERTUN Weronika, 2016: *Europa Środkowa w tekstach i działaniach. Polskie i czeskie dyskusje*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
POSPISZIL Karolina, 2011a: *»Jesteśmy pytaniem«. Przyczynek do dyskusji o środkowoeuropejskiej (nie)tożsamości*, IN: *Kultura i Polityka*, sz. 10, 141–153.
– –, 2011b: *Tutaj czyli (ni)gdzie. Przyczynek do dyskusji o micie Europy Środkowej w literaturze i kulturze tego regionu*, IN: I. JELÍNEK, J. MURYC, V. VILÍMEK, J. Vorel (red.): *Slavica Iuvenum XI*, Ostravská univerzita Filozofická fakulta, Ostrava, 85–92.
ROTH, Philip, KUNDERA, Milan, 1985: *Na obranu intimity*, IN: *Svědectví*, évf. 29, sz. 74, 363–368.
SABATOS, Charles 2008: *Criticism and destiny: Kundera and Havel on the Legacy of 1968*, IN: *Europe–Asia Studies*, évf. 60, sz. 10, 1827–1845.
– –, *Paměť tureckých válek v meziválečné a současné české a slovenské literatuře*, IN: A. KRATOCHVIL, J. SOUKUP a kol. (eds.): *Paměť válek a konfliktů*, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha. 16–25.
SCHÖPFLIN György 1988: *Közép–Európa újra-felfedezése*, IN: *Magyar füzetek*, sz. 19.-20, 227–230.
SCHULZE WESSEL Martin, 1997: *Střed je na západě. Střední Evropa v české diskusi osmdesátých let*, IN: *Evropa očima Čechů*, Nakladatelství Franze Kafky, Praha, 73–93.
SCHWARZ Egon, 1989: *What Central Europe Is and What It Is Not*, IN: G. SCHÖPFLIN, N. WOOD (ed.): *In Search of Central Europe*, Barnes & Noble Book, New Jersey, 143–156.
ŠIMEČKA, Milan, 1985: *Jiná civilizace*, IN: *Svědectví*, évf. 29, sz. 74, 350–356.
– –, 1989: *Which Way Back to Europe (A Reply to Mihály Vajda)*, IN: G. SCHÖPFLIN, N. WOOD (eds.): *In Search of Central Europe*, Barnes & Noble Book, New Jersey, 176–181.

- ŠVÉDA Josef, 2011: *Individuální a kolektivní paměť ve dvou středoevropských románech (Kunderova »Kniha smíchu a zapomnění« a »Spoluvinik« Györgyho Konráda)*, IN: Česká literatura, évf. 59, sz. 6, 827–838.
- TRÁVNÍČEK Jiří, 2009: *Zrození střední Evropy z ducha...*, IN: J. TRÁVNÍČEK (ed.): *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*, Host, Brno, 243–304.
- VAJDA Mihály, 1989: *Ki rekesztette ki Oroszországot Európából? Refleksiók Milan Šimečka Más Civilizáció? Egy másik civilizáció? című cikkére*, IN: E. BOJTÁR, A. MELEGH (eds.): *Mi lesz veled Közép–Európa? Hogyan is lehet valaki közép–európai?*, Századvég különszám, 158–162.
- VARGOVÁ Zuzana, 2015: *Koncepcie strednej Európy*, Nitra: UKF, Fakulta stredoeurópskych štúdií.
- VLADISLAV Jan, 1986: *Tragédie střední Evropy: ztráta paměti*, IN: Proměny, évf. 23, sz. 1, 73–82.
- VÖRÖS István, 2017: *Revoluce proti sobě samým*, IN: R. Kiss SZEMÁN, A. MÉSZÁROS (eds.): *Středoevropské kulturní formace v boji proti komunistické totalitě*, Szent Adalbert Közép– és Kelet–Európa Kutatásokért Alapítvány, Esztergom, 167–179.
- ZAREK József, 1998: *Europa i tradycje europejskie w czeskiej eseistyce ostatnich dziesięcioleci*, IN: M. BOBROWNICKA (red.), *Słowianie wobec integracji Europy*, Universitas, Kraków, 45–61.
- ZELENKA Miloš, 2009: *Srednja Evropa v literarnovedni razpravi*, IN: Primerjalna književnost, évf. 32, sz. 1, 107–122.
- ZOUHAR Jan, 2011: *O českém údělu*, IN: Musicologica brunensia, évf. 46, sz. 1-2, 159–166.